

Биљана СТОЈИЋ*
Историјски институт
Београд

СКОПЈЕ ОД КУМАНОВСКЕ БИТКЕ ДО УСПОСТАВЉАЊА СРПСКЕ ВЛАСТИ**

Апстракт: У раду је приређен део дневничких бележака француског вице-конзула у Скопљу Пјера-Леона Карлијеа од Кумановске битке до уласка српске војске у град (24–26. октобар 1912. године). Карлије је водио дневник у периоду од 14. октобра до 1. новембра 1912. године, када је телеграфски и поштански саобраћај између Скопља и Министарства спољних послова у Паризу био у прекиду. Дневник француског конзула даје нам врло занимљив и сликовит увид у карактер и значај Кумановске битке, као и у процес урушавања османске власти у Скопљу и прелазак града под власт Србије.

Кључне речи: Пјер-Леон Карлије, Француска, Србија, Први балкански рат, Скопље, Кумановска битка.

Први балкански рат, који је октобра 1912. године избио између Османског царства и Балканског савеза, увукао је у вртлог рата не само поданике зараћених држава, већ и страна дипломатска представништва, као и бројне колоније страних држављана расуте широм Балкана. Колико на непосредне учеснике, рат је имао подједнако јак утицај и на странце који су развој сукоба посматрали са великом пажњом. За потребе својих

* biljana.stojic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804 – 1918) : подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031).

држава или из личних побуда описивали су поједине ратне епизоде, и неретко узимали активну улогу у текућим догађајима.

Француска је бригу о својим држављанима остваривала посредством разгранате мреже дипломатских представништава која је покривала читаво Балканско полуострво. У предвечерје Првог балканског рата на простору Македоније¹ имала је конзулате у Скопљу, Битољу и Солуну, који су се налазили под јурисдикцијом амбасаде у Цариграду. У време балканских ратова на челу конзулата у Скопљу био је вицеконзул Пјер-Леон Карлије (Pierre-Léon Carlier). По образовању правник, Карлије се за дипломатски позив школовао у Школи за живе источне језике (Ecole nationale des langues orientales vivantes) и Школи за политичке науке (Ecole des Sciences politiques). Дипломатску службу Карлије је започео 1901. као овлашћени аташе при француском конзулату у Цариграду, отуда га је пут одвео на службе у Барселону и Смирну, да би марта 1911. био наименован за конзула у Скопљу, где је остао до краја 1913. године.² Према није имао много искуства у дипломатији, Карлијеа је одликовала велика предузимљивост и оштроумност у запажањима. За кратко време од доласка у Скопље успео је да стекне углед и поштовање власти, као и осталих дипломата који су тамо службовали. Наведени квалитети су најбоље дошли до изражаја управо на почетку Првог балканског рата, током неколико судбоносних дана од Кумановске битке до успостављања српске власти у Скопљу, када је конзул Карлије одиграо значајну улогу у процесу преноса власти са Османског царства на Краљевину Србију.

¹ Историјско-географски појам Македонија знатно је шири од савременог државно-политичког појма БЈР Македонија. Данашња Македонија обухвата само онај део простора који је након Првог балканског рата припао Србији, то је тзв. Вардарска Македонија. Остале делове, Пиринску и Егејску Македонију, присајединиле су савезнице Србије из истог рата, Бугарска и Грчка.

² *Francuzi o Srbima i Srbiji, 1912–1918*. Izbor, uvodni tekstovi, prevod i komentari Mihailo Pavlović [Temoignages Français sur les Serbes et la Serbie, 1912–1918. Choix de textes, notes de presentation, traduction et commentaires par Mihailo Pavlović], Beograd 1988, 229. По избијању Првог светског рата, Карлије се пријавио у активну војску. Пређашње службовање у Македонији чинило га је идеалним кандидатом за француске војне мисије на Балкану, тако је у лето 1915. бивши конзул у Скопљу, сада поручник Карлије дошао у Србију као члан мисије војног аташеа капетана Карбонијеа, који је на захтев Пјер-Виктора Фурнијеа послат у Србију као његов заменик. Капетан Карбоније је остао у Србији до слома државе и заједно са српском војском се повлачио преко Албаније. Верујемо да је и Леон Карлије до краја остао у саставу његове мисије (Архив Србије, Француска серија S/F, ролна бр. 5/V, № 5, Mission militaire française auprès du Grand Quartier Général Serbe. Rapport fait au Ministre Millerand, le 28 octobre 1915).

Услед прекинутог поштанског и телеграфског саобраћаја између Скопља и спољног света, Карлије се одлучио да почев од 14. октобра до 1. новембра води дневник дешавања у који је брижљиво забележио све догађаје од значаја. Након уласка српске војске у Скопље 26. октобра и успостављања реда у граду, Карлије је белешке проследио Министарству спољних послова у Париз, где су примљене и заведене под 11. новембром. Кратки дневник француског конзула прецизно, сликовито и са пуно детаља описује почетак рата између Балканског савеза и Османског царства, ситуацију у Скопљу, као и крах османске власти на простору вардарске Македоније. Иако је читав дневник сам по себи врло драгоцен и занимљив извор, за потребе овог рада ми смо одлучили да публикујемо белешке које се односе на три, по нама, кључна дана – 24, 25. и 26. октобар.

Карлијеове белешке за 24. октобар започињу демантом вести о исходу битке код Куманова. Попут осталих дипломата и Карлије је претходног дана примио вест да је османска војска у сукобу са српском армијом код Куманова однела победу. Ту, испоставиће се лажну вест, у Скопље је одаслао лично Фети-паша³, заповедник VII корпусу Вардарске амрије и Карлије ју је као такву телеграфисао амбасадору Морису Бомпару у Цариград. Сутрадан ујутру, османски војници који су се у расулу повлачили од Куманова донели су у Скопље другачију вест – апсолутну победу је однела, не османска, већ српска војска.⁴

Судећи према белешкама француског конзула, тренутак када је потврђено да је српска војска победила код Куманова био је преломан да у Скопљу наступи потпуна паника и безглава бежанија нехришћанског становништва из града, где се улазак српске војске очекивао сваког трена. Муслиманско становништво је бежало из страха од одмазде, верујући да ће српска војска по уласку у град извршити масакр и одмазду због вековног угњетавања хришћана.⁵ Анархија у граду додатно је била

³ Трупe Фети-паше су прве дошле у додир са српском војском, 22. октобра. Фети-паша је учествовао и у Битољској бици, током које је и погинуо (Б. Ратковић, М. Ђуришић, *Кумановска битка и битке за ослобођење Косова и Метохије*, III, Нови Сад 1998, 269).

⁴ Archives diplomatiques du Ministère des Affaires étrangères (AMAE), Correspondance politique et commerciale, Nouvelle série 1896–1918 (NS), Turquie, doss. 242, № 57-59, Journal du Consul Carlier, Uskub, les 23 et 24 octobre 1912.

⁵ Објава рата је утицала да се број злочина драстично увећа. Карлије је само за 23. октобар забележио три злочина над хришћанима: група Албанаца из Љуме масакрирала је неколико Срба у Урошевцу, сличан злочин је извршен и у Призрену, док је у самом центру Скопља, на мосту преко реке Лепенац, неколико

повећена новим сазнањима из битке, која су потврђивала размере османског пораза. Из разговора са очевицима, Карлије је у свој дневник забележио да су османски војници бежали са Кумановског поља остављајући све за собом, од топова до својих рањених и мртвих сабораца. Албанци, који су већински чинили војску Зеки-паше, на почетку битке најхрабрије су се борили, да би са преокретом у борби први започели бег са бојишта.⁶ Након потврде вести о поразу, из Скопља је побегла и дивизија редифа⁷ која је била остављена као одступница. Албански војници који су дезертирали највише су доприносили ширењу панике у Скопљу.⁸ Према Карлијевом мишљењу, додатан проблем

османских војника масакрирало четворицу хришћана само ради заплене њихове воловске запреге (АМАЕ, NS, Turquie, doss. 242, № 57-59, Journal, Mercredi, le 23 octobre 1912).

⁶ Карлије је сазнања о Кумановској бици допуњавао из више извора, да би на крају дошао до истог закључка до ког су дошли и војни стручњаци, а то је да је битка била „случајна, неочекивана и изазвана од стране Турака“. До гоњења непријатеља није дошло, контакт између војски је врло брзо изгубљен другог дана битке. Српска Врховна команда је тек након три дана схватила да се код Куманова сударила са главнином османске војске у Македонији, а не њеном претходницом као што се првобитно мислило (М. Ј. Ђорђевић, *Кумановска битка. Критички поглед на операције Прве српске и турске Вардарске армије од 6. до 15. октобра 1912*, Београд 1937, 74, 79).

⁷ Редиф као резервни војни кадар у османској војсци званично је био укинут 31. августа 1912. Међутим, тај закон је у пракси заживео тек 1914, па су зато редифске јединице учествовале у балканским ратовима заједно са низомом, односно редовном војском (О. Думић, *Стање у османској војсци непосредно пред балканске ратове*, Весник 36 (2009) 144–154).

⁸ Француски конзул је очекивао да ће ратно стање унети панику и анахију међу цивилно становништво, стога је од избијања црногорско-турског рата предузео мере које су имале за циљ заштиту француске колоније у Скопљу и читавом Косовском вилајету који је био под ингеренцијом конзулата у Скопљу. Наредбу о понашању француских држављана конзулат у Скопљу је издао 16. октобра и она је прописивала немешање француских држављана у рат, приближавање војним објектима, јавно изражавање симпатија, забрану прикривања османских војника или оружја, изазивање панике, организовање протеста и подбуњивање становништва, као и напуштање места пребивалишта без посебне дозволе конзулата. За неколико дана конзулат је успешно организовао пребацивање француских породица из града, највећи број је премештен у Солун, они који су својевољно остали у граду били су смештени у зграду конзулата до доласка српске војске (АМАЕ, NS, Turquie, № 47, Journal, Circulaire à la Colonie Française, Uskub, le 16 octobre 1912).

представљала је неблагоприятно организована санитетска служба, те је највећи број рањених, који су од Куманова били превезени до Скопља, остајао без медицинске неге и помоћи. Карлије је са тројицом својих колега, руским конзулом Андрејем Димитријевичем Калмиковым, вицеконзулом Велике Британије Валтером Пекамом и конзулом Аустроугарске фон Хајмротом, понудо властима да они алармирају европске секције Црвеног крста да оне помогну у збрињавању рањеника. Градски валија Галиб-паша и представници Црвеног полумесеца прихватили су иницијативу четворице конзула.⁹

Осим помоћи друштву Црвеног полумесеца пред четворицом конзула 24. октобра нашао се још један, озбиљнији, задатак. Конзули су сматрали да треба спречити остатке османске војске да организује одбрану града, која би засигурно била неуспешна, док би град и цивили били изложени бомбардовању српске артиљерије. Из тог разлога је Карлије заједно са Калмиковым, Пекамом и Хајмротом изнео Галиб-паши предлог да се град прогласи небрањеним и да се као такав преда српској војсци када се она појави надомак града. Војне власти су биле против, јер је Скопље било од превеликог значаја за Османско царство да би га се одрекло без икакве борбе. Ипак, под притиском страних дипломата, Фети-паша је пристао да се такав предлог пошаље Порти и да она одлучи о судбини града. Убрзо се и предомислио, па је и не сачекавши Портин одговор, заједно са 4–5 батаљона који су се заједно са њим повукли од Куманова, истог дана побегао у правцу Тетова. Фети-паша је напустио Скопље без иједне инструкције цивилним властима, што је фактички значило да је војна власт Османског царства престала да постоји. Галиб-паша и муслимански прваци су након одласка војске именовали четворицу конзула за посреднике. Њихов задатак је био да сачекају улазак српске војске у Скопље и предају јој град.¹⁰

Након нестанка војне власти, руски конзул Калмиков је затражио од градског валије Галиб-паше да се из затвора ослободе сви заточени хришћани који више од 48 сати нису примали следеће у храни и које више нико није ни чувао. Галиб-паша је тај захтев услишио и сам приправан да побегне из Скопља пре доласка српске војске. Међутим, при покушају да оде из града, на мосту преко Вардара, на њега је пуцао један албански војник. Галиб-паша је прошао без озледа, али је нападач убио његовог секретара, а кочијаша ранио у руку. Након овог инцидента,

⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 59-62, Journal, Jeudi, le 24 octobre 1912.

¹⁰ Isto.

Галиб-паша се сакрио у руски конзулат, а ситуација у граду је измакла контроли јер је становништво мислило да су пуцњи дошли од српске војске. У општој пометњи која је уследила једна група војника је напустила, одмах испред зграде француског конзулата, 18 топова марке Круп и побегла.¹¹ Галиб-паша је успео да напусти Скопље у свом другом покушају, отишао је последњим возом који је из Скопља ишао за Солун. Са одласком Галиб-паше фактички је нестала и цивилна власт, а једини преостали органи реда у граду били су, према речима Карлијеа, четворица конзула. Конзули су на себе преузели бригу о градској безбедности. Заједно са особљем конзулата организовали су ноћне патроле и настојали да колико је могуће спрече пљачке и друга безакоња. Карлије са пуно сликовитости описује дезоријентисаност османских војника који су непрестано пристизали у град у групама од по неколико војника, без официра или било каквог наређења куда даље. Тумарали су кроз град измучени, већина њих није јела 2–3 дана, а када би нашли неког официра уместо наређења добијали су разрешење од дужности. Једној таквој ситуацији на железничкој станици Карлије је лично сведочио, официр је војницима рекао следеће: „Идите где год хоћете! Нисте више војници! Више нам нисте потребни!“¹² Не само војници, већ и официри су били престрављени јер је у граду још увек било много албанских војника који су пуцали на њих, окривљујући их за пораз код Куманова и за предају града „ђаурима“.¹³

Како српска војска није ушла у град ни 25. октобра, четворица конзула су одлучила да наредног дана крену у сусрет војсци и позову је да што пре уђе у град јер је ситуација била на измаку контроле. Према договору са градоначелником Скопља Рашид-бегом и бившим градоначелником Ибрахим-ефендијом, четворица конзула су ујутру 26. октобра у 9 часова кренули у сусрет српској војсци. Са њима су, ради заштите од распуштених албанских војника кренула тројица људи на коњима, као обезбеђење, који су носили белу заставу, један српски свештеник именован од стране скопског митрополита, градоначелник Рашид-бег, а успут им се придружио и један српски сељак са трубом. На претходницу српске војске наишли су тек после два сата пута. Војници су делегацију одвели пред заповедника Моравске дивизије генерала Илију Гојковића, а убрзо им се придружио и командант Прве армије престолонаследник

¹¹ Обезбеђење конзулата је топове одвукло са улице и предало их у надлежност српској војсци по уласку у град.

¹² AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 62-66, Journal, Vendredi, le 25 octobre 1912.

¹³ Isto.

Александар. При обраћању Карлијеу престоланаследник је изјавио следеће: „Конзуле Француске, срећан сам да могу да вам кажем да су француски топови добили битку код Куманова: ваши топови су били изузетни; након битке људи су их грлили“, додавши још: „Посебно сам срећан што ми на победи честита конзул једне држава попут Француске која је у својој историји забележила толико победа“.¹⁴ Карлије је био изузетно задовољан престоланаследниковом изјавом, коју је дословно записао у свој дневник. Након што је симболично примио град, престоланаследник је наредио покрет војске ка Скопљу, ставивши конзулима на располагање свој аутомобил. Улазак српске војске у град пратиле су овације хришћана који су узвикивали: „Живела Србија“, „Живела Бугарска“ и „Живео Балкански савез“.¹⁵ Хришћани који су се борили у османској војсци дочекали су улазак војске аплаузом, оружја баченог на земљу, са исцртаним белим крстовима на својим фесовима. Последњи је у град умарширао престоланаследник и то на челу коњичког пука *Цар Николај II*, био је то, према Карлијеовим речима, симбол посебне пажње према руском цару. Одмах по уласку у град, престоланаследник је замолио Калмикова да са војног телеграфа извести Петроград о успеху српске војске и њеном уласку у Скопље.¹⁶

У остатку дневничких бележака, које нисмо овде објавили, Карлије је писао о процесу успостављања српских цивилних и војних органа власти у Скопљу и околини. Тако наводи да је ред у граду одмах био успостављен, већ сутрадан, 27. октобра, капетан Милетић је именован за војног управитеља Скопља, а за цивилног некадашњи конзул Србије Михаило Ристић. За Ристићевог заменика одређен је један од угледних скопских муслиманских првака.¹⁷ Закључујући свој двонедељни дневник, конзул Карлије је написао неколико напомена које су из његовог угла објашњавале разлог потпуног пораза који је Османско царство доживело у „Новопазарском санцаку, Горњој Албанији“¹⁸ и највећем делу Македоније“. Највећи кривац за пораз таквих размера била је неорганизованост испољена колико током опште мобилизације, толико и при првом додиру са „по европски“ дисциплинованом и мотивисаном српском војском. Други пропуст који је допринео поразу била је одлука Генералштаба да одбрану ових крајева готово искуључиво препусти

¹⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 66-72, Journal, Samedi, le 26 octobre 1912.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

¹⁷ AMAE, NS, Turquie, doss. 242, № 72-73, Journal, Dimanche 27 octobre 1912.

¹⁸ Претпостављамо да конзул мисли на простор Косова и Метохије.

нерегуларним јединицама, сачињеним углавном од Албанаца. Такође, велики део одговорности за пораз, према суду конзула Карлијеа, лежао је и на официрима који су се од 1908. године више интересовали за политику него за војничко усавршавање.¹⁹

Оригинални документ је похрањен у Дипломатском архиву Министарства спољних послова Француске у Паризу, у оквиру серије *Correspondance politique et commerciale, Nouvelle série 1896–1918, su-série Turquie, dossier 242, № 45-77*. Приликом приређивања смо извршили само минималне правописне корекције, настојећи да у потпуности сачувамо језик аутора. Сва неопходна објашњења дата су у напоменама, док смо забелешке са маргине документа одвојили угластим заградама.

Документ број 1.

CONSULAT DE FRANCE A USKUB
Novembre 1912.
Turquie d'Europe
Sous-Direction
Levant
126

Uskub, le 1er

Communique à l'Ambassade

Le Consul de France à Uskub à
Son Excellence Monsieur Poincaré, Président du Conseil,
Ministre des Affaires Etrangères à Paris

Évènements d'Uskub et du Vilayet de Kossovo
depuis la rupture des relations turco-serbes
et turco-bulgares
à la déclaration de guerre

¹⁹ АМАЕ, NS, Turquie, doss. 242, № 75-76, Jeudi, le 31 octobre 1912.

Jeudi 24 Octobre 1912.

Dès le matin on apprend que les nouvelles de la veille du recul des Serbes, que j'avais annoncées à l'Ambassade²⁰ par mon télégramme du 23 Octobre № 47, sont absolument fausses. Au contraire, à midi, on apprend par le chemin de fer que la situation des Turcs est critique à Koumanovo: à 1 heure ½ du soir, les Serbes sont complètement victorieux des Turcs qui fuient en désordre abandonnant leurs canons, leurs munitions, leurs vivres aux mains des Serbes. Les Albanais faisant partie de la division de redifs d'Uskub, commandée par Kadri Pacha, qui au début s'étaient battus très courageusement, auraient, dit-on, lâche pied les premiers devant le feu écrasant de l'artillerie boucherie: les Turcs ont des milliers de morts et de blessés: les blessés tombés près de la station sont jetés pêle-mêle sans aucuns soins dans des wagons de marchandises et évacués sur Uskub. D'autres blessés sont transportés en voiture par la route. La route d'Uskub est ouverte aux Serbes qui, malgré leur victoire éclatante, ne se doutent pas de l'effroyable déroute des Turcs. A Uskub, toutes les écoles sont transformés en hôpitaux du „Croissant Rouge“ pour recevoir les blessés qui affluent en grand nombre. Le Docteur Ruchdi Bey, ancien étudiant de la faculté de médecine française de Beyrouth, et ancien externe de l'hôpital Broca à Paris, échappé à grand-peine de Prichtina avec 200 blessés, a installé son hôpital près de l'ancienne caserne des pontonniers turcs dans le nouvel hôpital municipal. Il vient me demander [il a demanda au Consul de France à Uskub M. Carlier]²¹ d'intervenir auprès du Commandant en chef de l'armée serbe, afin que lorsque les Serbes entreront à Uskub, son hôpital qui se trouve près de la ligne de défense de la ville soit épargné. Je [M. Carlier lui a promis tout son concours en tout hypothèse]²² lui promets de faire tout mon possible et, en tout cas, je l'engage [l'a engagé] à arborer sur le toit de l'hôpital en grand drapeau du „Croissant Rouge“. A midi, nous avons une réunion consulaire chez notre doyen le Consul Général de Russie, pour proposer au vali le concours des médecins européens écartés jusqu'à présent par défiance par les autorités sanitaires ottomanes: en effet, notre collègue russe vient de découvrir dans une école bulgare 22 soldats ottomans, blessés grièvement, laissés sans aucuns soins médicaux et sans nourriture. Le vali

²⁰ Амбасада у Цариграду, на чијем челу је од 1909. до 1919. био Морис Бомпар (Maurice Bompard).

²¹ Текст означен угластом заградом је белешка унета накнадно, вероватно у Министарству спољних послова Француске након приспећа извештаја.

²² Исто.

accepte le concours des médecins européens et nous remercie. J'envoie [Le corps consulaires]²³ aussi à l'hôpital du Docteur Ruchdi Bey, sur leur demande, deux françaises qui soient restées à Uskub.

A 4 heures, prend naissance dans la ville une panique inouïe, car quelqu'un annonce (c'est d'ailleurs absolument faux), que la cavalerie serbe est déjà à Hadjalar²⁴ à 15 kilométrés d'Uskub. Les 4 Consuls de France, d'Angleterre, d'Autriche-Hongrie et de Russie sont remplis en un clin d'all d'une foule énorme de chrétiens, de juifs, de musulmans qui, sans raisons craignent à la fois les massacres et l'armée serbe. J'ai ainsi au Consulat de France, M. Fenech, directeur de la Banque Ottomane et Mme Fenech, M. Savoye, contrôleur de la Banque Ottoman, M. Masson, de la Régie ottomane des Tabacs, mon drogman [du Consulat de France] M. Dobrowolski et son fils attache à la Banque Ottomane, M. Gregoriades, munir de la Régie des Tabacs, la famille française Bic, mesdames Martinetti et Stainacre, les familles des trois cavass, Ismail Hakki, inspecteur des finances, sa femme et sa mère, 7 professeurs serbes et le secrétaire de la Métropole serbe, le secrétaire du vali et ses 3 frères, le directeur des établissements Orosdi-Back d'Uskub, M. Navarro Président de la Communauté Israelite d'Uskub, etc.

Plusieurs hommes armés musulmans et chrétiens veulent se réfugier à mon Consulat: Je les accepte, mais aide de mes cavass [du Consulat], je les désarme immédiatement. Tous ces gens-là apeures et terrifiés, on ne sait pourquoi, ne veulent plus quitter le Consulat tant ils craignent pour leur vie.

A 9 heures du soir, le vali Galib Pacha qui est chez le Consul Consulaire pour lui demander son avis sur la conduite à tenir! Galib Pacha confirme la déroute turque après la défaite de Koumanovo: nous nous engagees à empêcher par tous les moyens possibles les violences de chrétiens contre les musulmans, et d'autre part [de son côté], lui nous garantit que les musulmans ne toucheront par aux chrétiens. Ensuite les notables musulmans sont introduits dans la pièce où nous délibérons avec le vali, et nous supplient par humanité d'intervenir pour que la ville ne se défende pas, car sans cela elle sera détruite. A ce moment, il est 10 heures du soir, le vali est avisé que Fethy Pacha commandant en chef à la bataille de Koumanovo a pu arriver à Uskub avec 4 ou 5 bataillons composés de fuyards arrêtés çà et là dans la déroute. Galib Pacha se rend alors chez le commandant en chef, qui lui déclare que le plan de la Sublime Porte est de résister à Uskub, et qu'en conséquence, malgré le désir contraire des habitants musulmans et chrétiens de la ville, il résistera avec les faibles forces qu'il pourra réunir. Les notables décident alors de télégraphier à la Sublime

²³ Исто.

²⁴ Хаџалар.

Porte pour qu'elle donne l'ordre à Fethy Pacha de ne pas résister, car la ville serait détruite: le Vali nous dit que lui-même va se mettre en communication télégraphique avec le Grand Vezir dans le même but. Si, par hasard, Fethy Pacha reçoit l'ordre de ne pas résister, il est entendu avec le vali et les notables que les 4 Consuls français, anglais, autrichien et russe se rendront tous les 4 comme parlementaires au-devant des avant-postes serbes, pour déclarer à l'armée serbe que la ville se rend et [demander] en conséquence de ne pas bombarder.

Vendredi 25 Octobre 1912.

Je rentré au Consulat de France à 1 heure du matin, et je mets aussitôt mes cavasse disponibles et tous les hommes réfugiés, à creuser des tranchées dans le jardin du Consulat pour s'y mettre à l'abri en cas de bombardement. Ces tranchées profondes de 1m, sont couvertes de planches de bois sur lesquelles on ramène une épaisse couche de terre, qui peut amortir l'effet des shrapnells. A 5 heures du matin, j'ai ainsi terminées dans mon jardin deux grandes tranchées pouvant abriter une vingtaine de personnes. A la même heure, on annonce de la gare qu'on forme un train vers Salonique pour emmener tous ceux qui veulent encore partir. Mais mon drogman qui, sur mon ordre, veut faire partir toute une famille française, s'aperçoit qu'on n'admet dans ce train que les familles musulmanes et qu'on refuse systématiquement d'y accepter les chrétiens. M. Dobrowolski [drogman du Consulat de France] proteste énergiquement on mon nom et déclare que je vais aller me plaindre immédiatement au Vali de cette partialité révoltante. Finalement, les officiers turcs effrayés de cette menace, refusent de faire partir aucun train. La population musulmane est blême de peur et n'a plus de confiance et d'espoir que dans les Consuls. L'autorité du Vali devient de plus en plus inexistante. Je sors à 9 heures du matin avec le Vice-Consul d'Angleterre, M. Peckham. Nous sommes alors témoins de l'effroyable déroute de l'armée turque de Koumanovo. Tous les fuyards, après la fin de la bataille, se sont échappés sur la route de Koumanovo à Uskub: ils ont marché toute la nuit sans nourriture et maintenant on les voit arriver comme un flot désordonné dans les rues d'Uskub. C'est un défilé ininterrompu de blessés, de soldats sans chefs, mourant de faim (beaucoup de ces soldats n'avaient pas mangé depuis 2 ou 3 jours) de chevaux échappés; on ne voyait pas une seule troupe en rangs et disciplinée: déroute absolument effroyable et attristante. Tous ces soldats par paquets de 2 ou 3 sans officiers ni sous-officiers, se dirigent vers la gare d'Uskub où on semble chercher à les remettre en ordre, bien que tous dans leur regard aient encore en quelque sorte la vision d'épouvante de la mitraille serbe qui les a décimés. Je rencontre le Vali accompagné de plusieurs hodjas: je lui demande si la ville

résiste ou non: il n'en sait rien encore!! Fethy Pacha est parti vers 7 heures du matin pour Kalkandelen²⁵ avec quelques, sans donner aucun ordre aux débris de son armée et sans même aviser le Vali. Vers 10 heures du matin, comme l'autorité militaire n'existe plus, le Consul Général de Russie demande au Vali de l'autoriser à aller à la prison, mettre en liberté tous les chrétiens emprisonnés depuis quelques jours et qui n'ont pas mangé depuis 48 heures. Le vali accorde l'autorisation et M. Kalmikoff se rend à la prison dont il ouvre toutes les cellules, tandis que les chrétiens lui baissent les mains.

Pendant ce temps, le vali a décidé de fuir vers Kalkandelen dans la voiture de mon collègue russe, mais comme il passe vers midi sur le pont du Vardar, ayant à ses côtés son secrétaire, un soldat albanais fuyard croyant que c'est Galib Pacha qui livre le pays aux étrangères, tire sur ce dernier un coup de fusil qui manque le vali, mais tue raide le secrétaire, et blesse grièvement au bras le cocher. Le Gouverneur Général se réfugie alors au Consulat de Russie qui est tout proche, tandis que le soldat assassin est tué sur place par ses camarades. Cet attentat provoque dans les rues aboutissant au pont une panique: quelqu'un crie: „Giaour guelyor“ (les Chrétiens arrivent) (ce qui est faux). Il n'en faut pas plus pour affoler les servants et les conducteurs de quelques batteries d'artillerie qui semblaient encore malgré tout un peu en ordre. La panique s'empare aussi de tous ces artilleurs qui descendent rapidement de cheval, coupent tous les traits avec leurs sabres et s'enfuient dans toutes les directions, leurs officiers en tête, ne sachant où ils vont, mais abandonnant dans les rues d'Uskub 18 canons: ce n'est qu'une heure après qu'un officier qui avait conservé sans doute quelque lueur de sang-froid est venu enlever les classes des canons. Pendant ce temps, une foule de soldats fuyards se réfugiaient dans un train à la gare et montaient même sur le toit des wagons. Finalement à 2 heures de l'après-midi, des officiers sont venus dire à ces soldats: „Allez-vous en tous ou vous voudrez! Vous n'êtes plus soldats! Nous ne voulons plus de vous!“

Alors tous ces hommes ont jeté leurs fusils, leurs cartouches, ont quitté leur uniforme pour des vêtements civils dans la gare même, et se sont enfuis dans la direction de Kalkandelen. Pendant ce temps, la panique aussi régnait en ville. Des quantités d'officiers, des soldats chrétiens, de civils se réfugient au Consulat de France: tous sont désarmés par moi à leur entrée au Consulat. Les officiers surtout sont atterrés, car dans la ville les soldats albanais les rendent responsables de la déroute et tirent sur eux.

J'ai aussi chez moi 2 médecins militaires ottomans qui ont assisté à la bataille de Koumanovo, et disent que la panique a été provoquée par la fuite des soldats

²⁵ Тетово.

albanais. L'artillerie serbe tirait, paraît-il, avec une précision merveilleuse. L'armée turque de Koumanovo n'existe plus: elle s'est évaporée en deux jours. L'autorité aussi bien civile que militaire n'existe donc plus à Uskub. Les seules autorités sont les 4 Consuls de France, d'Angleterre, de Russie et d'Autriche-Hongrie. Aussi, comme cette nuit, on craint les pillards, les Consuls organisent avec leurs cavass et des hommes de bonne volonté, des sentinelles volontaires armées.

M. Pelletan, un français, employé à la Régie ottomane des Tabacs, est chargé par moi de la pose des sentinelles autour du Consulat de France et de leur donner les consignes et le mot d'ordre. Mon jardin est plein de réfugiés four de peur, qui craignent que l'armée serbe ne les massacré. Des soldats grecs ottomans désarmes couchent dans ma cave. On ne signale toujours pas encore l'armée serbe. Peut-être entrera-t-elle demain matin à Uskub. J'ai remarqué parmi les cartouches que j'enlevais aux soldats ottomans que je désarmais, un certain nombre de balles dum-dum.

A 7 heures du soir, les Serbes ne sont toujours pas signalés, mais d'avance la ville est déjà à eux: ils y trouveront, outre des quantités de fusils et de munitions, 18 canons Krupp abandonnés par les soldats dans les rues, tout près du Consulat de France.

A 11 heures du soir, on forme à la gare un dernier train pour Salonique afin d'emmener le vali et un certain nombre d'officiers. On ne sait toutefois si ce train pourra passer. Le Consul Général de Russie et moi, avons salué Galib Pacha à la gare. La situation dans cette gare, au milieu de la nuit, était lugubre. Dans l'obscurité, on voyait errer des soldats sans chefs et des quantités de chevaux abandonnés et mourant de faim.

Samedi 26 Octobre 1912.

Pendant toute la nuit du vendredi 25 au samedi 26 Octobre, avec mes cavass et M.M. Pelletan, français, contrôleur de la Banque ottomane et Amaury Dobrowolski, français, attaché à la Banque ottomane et fils de mon drogman, j'organisé des patrouilles contre les pillards.

A 8 heures du matin, accompagné de mes collègues anglais et autrichien je me rends (arme, car les pillards tirent de tous les côtés des coups de fusils) chez mon collègue russe, afin de nous entendre pour nourrir les blessés turcs qui meurent de faim dans les hôpitaux. Plusieurs blessés n'ont pas mangé depuis 48 heures. Chez le Consul Général de Russie, nous trouvons Rachid Bey, maire de la ville, un jeune bey albanais, et Ibrahim Effendi, notable, auquel le Vali au moment de quitter Uskub a remis un semblant de pouvoir. Galib Pacha aurait voulu remettre ses pouvoirs au chef de police, mais ce fonctionnaire fut introuvable.

Chez notre collègue de Russie, nous rédigeons une note dont Votre Excellence voudra bien trouver copie ci-joint en annexe № 5. Dans cette note nous déclarons que l'autorité ottomane étant [devenue] en somme inexistante, nous prenons [les corps consulaire prend] en mains nous, Consuls, l'autorité et ordonnons à toute personne possédant des vivres (pain, riz, viande, etc) de les remettre à la première réquisition, aux médecins militaires, pour la nourriture des blessés.

D'autre part, comme l'anarchie et le pillage ne font qu'augmenter en ville, que l'ancien maire et Ibrahim Effendi, notable, n'osent pas aller seuls en parlementaires, nous prient d'aller avec eux; moi et mes collègues nous décidons d'aller tous 4 en uniforme comme parlementaires au-devant de l'armée serbe pour la prier d'entrer le plus vite possible à Uskub afin d'y rétablir l'ordre. Nous partons donc en voiture tous à 9 heures du matin, précédés de 3 cavass à cheval, dont l'un tenait un grand drapeau blanc: nous étions toutefois tous armés, car nous craignons que les Albanais pouvant nous accuser d'aller rendre la ville aux „giaours“ ne tirassent sur nous. Nous étions accompagnés en outre d'un prêtre serbe délégué par le Métropolitain Serbe d'Uskub par un indigène portant un clairon, par un civil serbe, et par Rachid Bey ancien maire d'Uskub. Le notable, Ibrahim Effendi, resta à Uskub pour tâcher de rétablir l'ordre pendant absence. Nous allâmes, ainsi pendant deux heures, sous la pluie battante, par la route de Koumanovo. Vers 11 heures du matin, nous aperçûmes sur une crête 5 cavaliers serbes qui avaient déjà vu le drapeau blanc. Un sous-officier descendit de cheval, vint au-devant de nous, nous intima l'ordre de nous désarmer et de poser à terre toutes nos cartouches, puis de nous bander les yeux. Menés par des soldats serbes, nous marchâmes ainsi, les yeux bandés, pendant 2 heures ½ environ, dans une boue gluante, jusqu'à ce que nous arrivâmes auprès du Général Goicovitch²⁶, commandant la division de la Morava: ce général nous reçut très aimablement et lorsqu'il sut que nous étions les Consuls d'Uskub, nous fit débander les yeux et nous déclara, ainsi que ses officiers qui parlaient presque tous le français et l'allemand, que l'automobile du Prince Héritier Alexandre allait nous mener en quelques minutes auprès de Son Altesse Royale, commandant en chef de l'armée de Vranja. Le Consul Général de Russie, doyen, nous présenta au prince qui fut très aimable surtout avec M. Kalmikoff et avec moi. Dès que je lui fus présenté, il me déclara à haute voix, en français, en présence de mes collègues: „Ah vous êtes le Consul de France: eh bien je suis heureux de vous dire que ce sont les canons français qui ont gagné la bataille de Koumanovo:

²⁶ Илија Гојковић, Моравском дивизијом I позива командовао је у чину пуковника, да би након битке код Куманова био унапређен у чин генерала.

vos canons sont épatants (sic): les hommes les embrassaient après la bataille, et après, il ajouta encore: „Je suis particulièrement heureux d’être félicité pour une victoire par le Consul d’un pays comme la France qui compte tant de victoires dans son histoire.“

Le Prince ainsi que les officiers de son état-major nous parla de la bataille: il nous dit que des deux côtes, on s’était bien battu et que la lutte avait été acharnée. Les Albanais se sont bien battus, dit-il, mais ils n’ont pas pu résister au feu de notre artillerie. Le premier jour de la bataille les Turcs ont avancé, mais ils ont été repoussés: le deuxième jour les Serbes ont pris l’offensive et petit-à-petit, ont avancé jusqu’à midi, heure à laquelle a commencé la débâcle finale des Turcs. Le Prince ajouta en parlant à notre collègue russe qu’il avait été très impressionné de voir des Serbes se battant si bien, fauchés par la mitraille. Quant aux pertes des Serbes, elles sont diversement appréciées et il est impossible de se faire une idée exacte de leur nombre. On peut toutefois les évaluer à environ 2.500 morts et blessés. Le 7ième régiment d’infanterie, par exemple, s’est trouvé à 600 mètres de l’ennemi, n’ayant plus de cartouches. Le colonel sans hésiter à alors lancé son régiment à la baïonnette, mais il a eu des pertes énormes: les $\frac{3}{4}$ des officiers ont été tués.

Nous expliquons au Prince qui ne s’en doutait nullement, et qui croyait avoir à livrer une grande bataille autour d’Uskub, que la déroute des Turcs est complète, que la ville se rend, mais que pour arrêter le pillage déjà commencé, il faudrait que l’armée serbe entrât à Uskub le plus vite possible. Le Prince, donne alors immédiatement l’ordre de marche, en prenant cependant, dit-il, toutes les précautions voulues, car les abords de la ville peuvent être mines. On se met en route et nous marchons avec l’armée. Le Prince met son automobile à notre disposition. Un pope avec croix sur le chapeau accompagne l’avant-garde et en passant devant les régiments présente une croix aux soldats et les bénit. L’ordre dans l’armée est excellent. La cavalerie éclaire bien: l’infanterie semble rapide et bonne manœuvrière: presque tous les fantassins sont chaussés de peaux à poils comme les paysans de Macédoine. Leur sac en toile est léger. Les hommes paraissent robustes, bien portants, mais un peu fatigués par la dure bataille qu’ils ont gagnée. A l’entrée en ville, se trouvent de nombreux chrétiens patriarchistes et exarchistes qui acclament les troupes avec enthousiasme criant „Vive la Serbie“ „Vive la Bulgarie“, „Vive l’entente Balkanique“. Les soldats chrétiens ottomans qui ont fui dans la déroute et ont abandonné leurs armes, applaudissent les Serbes, les embrassent, et arborent sur leur fez une grande croix blanche. Le Prince entre à 5 heures du soir à Uskub à la tête du régiment de cavalerie „Empereur Nicolas II“. C’est une attention particulière pour le Tsar, que le Prince Alexandre a prié notre collègue

russe de faire télégraphier immédiatement à St-Petersburg par l'intermédiaire du télégraphe militaire. Toute la cavalerie entre d'abord au trot, puis les mitrailleuses à cheval, puis l'infanterie. A l'entrée de la ville, le Métropolitain Serbe avait présenté au Prince le pain et le sel. La population chrétienne pousse de vives acclamations et toute la nuit elle tire, en signe de joie, des milliers de coups de fusils et lance des fusées. Le Prince et le Général Goicovitch, commandant la division de la Morava, logent chez le Métropolitain Serbe. Pendant que les Consuls étaient partis en parlementaires, le pillage continuait et s'aggravait en ville, surtout dans les dépôts de la gare et dans les wagons chargés. Mon drogman, M. Dobrowolski, auquel avant de partir, j'avais confié la garde du Consulat, organisa avec les Français de bonne volonté une police française qui arrêtait les pillards et les désarmait. Malgré cela, tous les wagons de la gare sont pillés ainsi qu'un certain nombre de magasins du „tcharchi“ (marché). L'incendie qu'un officier turc avait allumé le matin dans un grand dépôt militaire près du Consulat de France, est heureusement éteint grâce au courage et au dévouement de mon drogman. Ce dépôt contenait en effet des „shrapnels“ et si le feu y avait continué, nous aurions eu une explosion épouvantable. Les clefs et la compatibilité de la poudrière située sur la montagne près d'Uskub, sont remises à mon drogman par l'officier turc qui en était chargé. C'est un comble!! Quelques instants après, cet officier veut les reprendre: le drogman refuse de les lui rendre craignant qu'il ne se soit ravisé [veille] provoquer une explosion.²⁷ Le soir, je n'ai plus comme réfugiés au Consulat que les musulmans. Vers 9 heures du soir, on m'envoie 10 soldats serbes pour la garde du Consulat de France.

²⁷ Ову епизоду, као велику услугу француског конзула Србији, наводи и капетан Риперт де Алозије који је током априла и маја 1913. године заједно са капетаном Беланжером и пуковником Мондезиром био у посети бојишту Кумановске битке и Скопљу (R. d'Alauzier, *Sur les pas des alliés. Andriouple, Thrace, Macédoine*, Paris 1914, 222).

Biljana STOJIĆ

**SKOPJE FROM THE BATTLE OF KUMANOVO UNTIL THE
ESTABLISHMENT OF THE SERBIAN AUTHORITY**

Summary

The diplomatic archive of the French Ministry of Foreign Affairs in Paris contains numerous documents concerning the history of Serbia and the Balkan Peninsula. For the period of the Balkan Wars, a large part of the documents are stored in the fund *Correspondance politique et commerciale, Nouvelle série 1896–1918*, sub-fund *Turquie*. The fund consists of reports of French diplomatic representatives, notes of the Minister of Foreign Affairs and Ministry's officials, various maps of the Balkan battlefields, plans for diplomatic actions, etc. Among them there is a two-week journal of the French vice-consul in Skopje, Pierre-Leon Carlier. After the interruption of the telegraphic and post traffic with Paris in early October 1912, Carlier decided to write a personal journal, describing with great accuracy the situation in Skopje at the beginning of the First Balkan War and all his impressions about the war. Consul kept his diary from 14 October until 1 November. After the establishment of the Serbian authority in Skopje, Carlier sent to the Ministry in Paris all his notes, which were received on 11 November. In this paper we decided to publish a part of Carlier's notes: those regarding three crucial days (24–26 October 1912), from the defeat of the Ottoman's army at Kumanovo until the establishment of the Serbian authority in Skopje and northern Macedonia.

Keywords: Pierre-Leon Carlier, France, Serbia, First Balkan War, Skopje, Battle of Kumanovo.

Чланак примљен: 30. 04. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 15. 09. 2015.